

*Ганна Крых (Омск),
асістэнт кафедры этнаграфіі і музейзнаўства
Омскага дзяржаўнага ўніверсітэта (Расея)*

Динаміка самаідэнтыфікацыі групы беларускіх перасяленцаў у Сібіры: панцырныя баяры – літва – сібіракі*

У сярэдзіне 19 ст. насельніцтва Сібіры мела ўжо даволі ўстойлівую ўнутраную структуру, даякой прыходзілася прытасоўвацца перасяленцам з іншых рэгіёнаў Расейскай імперыі. Перасяленчы кантынгент не з’яўляўся аднародным у станавах і этнічных адносінах. Апрача сялянскага насельніцтва прыбывалі таксама групы з больш высокім сацыяльным статусам. На прыкладзе адной этнічна беларускай групы насельніцтва паспрабуем разгледзець трансфармацыю самаідэнтыфікацыі ў выніку перасялення і адаптацыі да новых умоваў жыцця.

У 1858 г. у Бергакамскую воласць Тарскай акругі Табольскай губ. прыбыла значная партыя беларускіх перасяленцаў – панцырных баяраў з Себежскага ўезда Віцебскай губ. Гісторыя перасялення гэтай групы ўжо дастаткова грунтоўна разгледжана ў навуковай літаратуры¹. У канцы 17 – пачатку 19 ст. панцырныя баяры на беларускіх землях былі набліжаныя паводле свайго статуса да дробнай шляхты і аднадворцаў. У прававых адносінах у Сібіры гэтая група перасяленцаў нічым не адрозніваліся ад дзяржаўных сялян. Але тое, што продкі іх былі панцырнымі баярамі, накладвала адбітак на самаідэнтыфікацыю і паводзіны ў працэсе перасялення і ўладкавання на новым месцы.

* Артыкул падрыхтаваны пры падтрымцы РДНФ, грант № 05-01-90102 а/Б.

¹ Гл.: Громько М.М. Община в процессе переселения “панцирных бояр” Себежского уезда в Сибирь // Общественный быт и культура русского населения Сибири (XVIII – начало XX в.). Новосибирск, 1983. С. 19-31; Мамсик Т.С. “Откуда мы родом...” (Скырлинское поселение белорусов) // Белорусы в Сибири. Вып. 2. Новосибирск, 2000. С. 53-73; Новоселова А.А. “Сибиряки” как одна из групп русского населения Омского Прииртышья // Сибирская деревня: история, современное состояние, перспективы развития: Сб. науч. тр. В 3-х ч. Омск, 2002. Ч. II. С. 17-18.

Гэтая група з'яўлялася даволі моцна згуртаванай у сацыяльных адносінах. У лістападзе 1858 г. перасяленцы былі размешчаныя на зіму ў вёскі старавераў Бергакамскай воласці – Скірлу і *Большекраснаярскую*. На падставе шэрагу ўскосных сведчанняў некаторыя даследчыкі дапускаюць, што віцебскія панцырныя баяры і самыя з'яўляліся стараверамі². Аднак гэтая гіпотэза выглядае малаверагоднай, паколькі саслоўная група панцырных баяр сфармавалася яшчэ да прыходу старавераў ва Усходнюю Беларусь. Перасяленцы адмовіліся ад зямельнага ўчастка, які быў прапанаваны ім землямерамі і дамагліся дазволу пасяліцца ў вёсцы Скірла. Тут частка з іх запісалася ў казакі і затым выехала на жыхарства ў Кіргізскі стэп. У дакладной запісцы даверанага ад грамады панцырных баяраў гаварылася, што са Скірлы выязджае 500 асобаў мужчынскага полу³. Але за восем гадоў да азначаных падзей, паводле рэвізскага перапісу 1850 г., тут налічвалася ўсяго 591 асоба абодвух палоў⁴. За перыяд 1850–1858 гг. масавых перасяленняў у вёску не назіралася. Больш таго, не ўсе скірлінскія старажылы запісаліся ў казакі, паколькі працягвалі фігураваць у наступных перапісах. Паводле справаздачы Тарскага земскага спраўніка аб кіраванні “образцовымі” валасцямі за 1858 г., у разраджкіх уваходзіла таксама Бергакамская воласць, у справаздачным годзе ў Кіргізскі стэп “с перечислением в казаки” выбылі 64 мужчыны і 60 жанчын⁵, у той час калі ўсяго панцырных баяр перасялілася ў вёску 206 мужчын і 216 жанчын⁶. Магчыма, што перасяленцы свядома перабольшылі колькасць выязджаючых у стэп старажылаў, каб мясцовая адміністрацыя дазволіла ім застацца ў Скірле. З другога боку, і самыя старажылы, якія запісаліся ў казакі, былі зацікаўлены ў пасяленні беларусаў у іх вёсцы, паколькі апошняя маглі купіць пакінутыя ім хаты і гаспадарчыя пабудовы.

Але неўзабаве выявіліся супярэчнасці паміж грамадам і старажылаў і перасяленцаў, і ўлетку 1861 г. панцырныя баяры падалі прашэнне аб перасяленні іх на раней прапанаваны ўчастак, які знаходзіўся паміж вёскамі Залівінай і Гузеневай, паблізу нядаўна заснаванай вёскі Нова-сергіева (сучасная Сяргеёўка Кыштаўскага раёна Навасібірскай вобл.)⁷. Гэтае прашэнне, як і наступнае, было ўладамі адхіленае. Тым не менш,

² Громько М.М. Община в процессе переселения... С. 28; Мамсик Т.С. “Откуда мы родом... С. 63-64.

³ Тамсама. С. 26.

⁴ Тобольский филиал Государственного архива Тюменской области (далее – ТФ ГАТО). Ф. 154, воп. 8, адз. 652, 75 арк.

⁵ Государственный архив Омской области (далее – ГАОО). Ф. 3, воп. 2, адз. 4212, арк. 32.

⁶ Мамсик Т.С. “Откуда мы родом... С. 60.

⁷ Тэкст прашэння надрукаваны Т.С.Мамсік у цытаванай працы.

азначаны ўчастак усё ж такі быў заняты віцебскімі перасяленцамі ў першай палове 1860-х гадоў. Новае паселішча атрымала назву Васкрасенка, куды, праўда, пераехалі не ўсе сем’і панцырныхбаяр. Тыя, што засталіся на ранейшым месцы, дамагліся ў канцы 1880-х – напачатку 1890-х гг. падзелу вёскі Скірлы на два самастойныя населеныя пункты. Старая частка вёскі атрымала назву Старая Скірла і па матэрыялах Першага ўсеагульнага перапісу насельніцтва Расейскай імперыі 1897 г. там жылі ўсяго 5 сем’яў (38 асобаў абодвух палоў) перасяленцаў⁸, астатнія жыхары з’яўляліся стараверамі. Населеная ж нашчадкамі панцырных баяр частка вёскі стала называцца Малой Скірлай, дзе яны складалі ў 1897 г. 74% ад усіх жыхароў⁹. Старажылаў тут не было зусім.

Яшчэ да афіцыйнага дазволу себежскім панцырным баярам застацца ў Скірле, які з’явіўся 16 студзеня 1860 г., некаторыя з іх разам з сем’ямі ўладкаваліся ў іншыя вёскі Бергакамскай воласці, у прыватнасці ў вёскі Розвілы (якая таксама называлася *Большерецье*), Малінкіна і Колабава¹⁰. У вёсцы *Большерецье* (сучасны Кыштаўскі раён Навасібірскай вобл.) панцырныя баяры пасяліліся асобнай вуліцай, якая атрымала назву Віцебская (Выцябка) ці Свінушка¹¹. На іншай вуліцы гэтай вёскі пасяліліся *смяляніны* – перасяленцы са Смаленскай губ. Іх вуліца называлася, адпаведна, Смаленка. Яшчэ ў 1940-х гг. *смяляніны* называлі жыхароў Выцябкі *свінушанкамі* ці *віцебшанамі*. Моладзь гэтых вуліц учыняла бойкі з-за дзяўчат, *віцебшаны* не пускалі *смялянінаў* на сваю вуліцу і наадварот. Інфармант з ліку *смялянінаў* зазначаў, што “раньше витебшаны говорили протяжно, но сейчас обрусели и говорят как все”¹². Такім чынам, можна гаварыць пра захаванне пэўных асаблівасцяў гэтых груп насельніцтва да пачатку 1940-х гг.

У афіцыйных дакументах азначаныя перасяленцы з Віцебшчыны называлі сябе панцырнымі баярамі. Гэтую назву выкарыстоўвала таксама і мясцовая адміністрацыя. У той жа час, у метрычных кнігах прыходу Багаяўленскай царквы сяла Малакраснаярскага, да якога належалі вышэйназваныя вёскі, гэты тэрмін не сустракаецца, а ўсе панцырныя баяры акрэсліваліся, як “Витебской губернии переселенцы”¹³. Жыхары

⁸ ТФ ГАГО. Ф. 417, воп. 2, адз. 2498, арк. 18, 20, 24, 27, 43-44.

⁹ Падлічана па: ТФ ГАГО. Ф. 417, воп. 2, адз. 2491, 97 арк.

¹⁰ ГАОО. Ф.16, воп. 2, адз. 206, арк. 560 адв., 573 адв., 584 адв., 591 адв., 599 адв., 603 адв., 608 адв., 615 адв., 616 адв., 634 адв., 646 адв.,

¹¹ Музей археологии и этнографии Омского государственного университета (далее – АЭ ОмГУ). Ф. 1, п. 112-4, к. 2; п. 199-2, к. 7.

¹² Тамсама.

¹³ ГАОО. Ф. 1, воп. 2, адз. 206, арк. 534-687 адв.

¹⁴ МАЭ ОмГУ. Ф. 1, п. 112-4, к. 12.

Старой Скірлы называлі нашчадкаў себежан *вытябциной*¹⁴, але ні адзін з інфармантаў – нашчадкаў віцебскіх перасяленцаў – не ўжыў гэты тэрмін у якасці эндэтноніму. Двое інфармантаў у якасці прозвішчаў, якімі называлі іх старажылы, узгадалі тэрмін *літва*¹⁵. В.А. Драздзецкі (1931 г.н.), які назваўся *літвой*, быў нашчадкам Сіланця Навумавіча Драздзецкага (1837-1911), прадстаўніка групы панцырных баяраў, што падалі прашэнне аб перасяленні са Скірлы на раней прызначаны ім зямельны ўчастак¹⁶. Да *літвы* далучала сябе таксама Е.Т.Палукеева (1917 г.н.). Праўда, яе прозвішча не сустракалася сярод панцырных баяраў, якія пажадалі пасяліцца асобна ад старажылаў, але аналіз метрычных кніг паказаў цесную сувязь роду Палукеевых з Мазуравымі, Ніканенкавымі і Ляхновымі, чые імёны і прозвішчы значыліся ў прашэнні аб перасяленні¹⁷. Характэрна, што адна з вуліцаў у Малай Скірле таксама называлася “Літва”.

У сярэдзіне 19 ст. сярод насельніцтва Віцебскай губ. быў пашыраны эндэтнонім беларусы¹⁸, а пад “Літвой” сучаснікі разумелі найперш абшар Віленскай, Ковенскай і Гарадзенскай губ., а таксама заходнюю частку Менскай. Таму літвой і літвінамі называлі найперш перасяленцаў з апошніх губерняў¹⁹. З іншага боку, беларуская самаідэнтыфікацыя з’яўлялася характэрнай менавіта для сялянскага насельніцтва, і, як адзначаюць даследчыкі, “беларускаць” у масавай свядомасці да пачатку 20 ст. асацыявалася найперш з сялянамі²⁰. Шляхта ж з беларускіх губерняў называла сябе “літвінамі” ці “паякамі”, а нярэдка і тымі, і другімі адначасова. Такім чынам, панцырныя баяры Себежскага ўезда Віцебскай губ., якія далучалі сябе да дробнай шляхты і адрознівалі ад звычайных сялян, маглі ў Сібіры ў якасці саманазвы ўжываць тэрмін *літва*.

Але па меры адаптацыі да мясцовых умоў жыцця саманазвай перасяленцаў паступова становіцца тэрмін *сібіракі*²¹. Зрэшты, у якасці саманазвы, гэты тэрмін выкарыстоўвалі не толькі нашчадкі віцебскіх баяраў, але і перасяленцы з іншых губерняў імперыі, якія перабраліся ў Сібір да пачатку масавых перасяленняў апошняй трэці 19 ст. Гэты этнонім як бы дыстанцыяваў яго носьбітаў, з аднаго боку, ад старажылаў, якіх называлі

¹⁵ Тамсама. Ф. 1, п. 1999-2, к. 35, 36.

¹⁶ Мамсик Т.С. “Откуда мы родом... С. 71.

¹⁷ ГАОО. Ф. 16, воп. 6, адз. 135, арк. 44, 65, 70, 80.

¹⁸ Чаквин И.В., Терешкович П.В. Из истории становления национального самосознания белорусов (XIV - начало XX вв.) // Советская этнография. 1990. № 6. С. 48.

¹⁹ Тамсама. С. 44, 46.

²⁰ Смоленчук А.Ф. Белорусская историография второй половины XIX – начала XX века и становление национальной идеологии // Славяноведение. 1999. № 5. С. 61.

²¹ МАЭ ОмГУ. Ф. 1, п. 1198-1, к. 109, 123; п. 112-4, к. 25; п. 1999-2, к. 19, 27-30, 33, 35, 36.

чалдонамі, а з другога боку – адрускіх і іншых этнічных груп пазнейшых перасяленцаў. Аднак у наш час частка нашчадкаў панцырных баяр назвала сябе *россійскімі*, арыентуючыся на сямейныя паданні, што іх бабулі і дзядулі былі прывезенымі ў Сібір маленькімі “из России” альбо, у іншым варыянце, былі высланыя адтуль²². Другая ж частка інфармантаў, пераважна жыхароў вёскі Васкрасенка, называе сябе *чалдонамі*²³. У гэтай вёсцы ў канцы 19 ст. жылі выключна нашчадкі віцебскіх перасяленцаў і не было ўласна старажылаў-чалдонаў і пазнейшых перасяленцаў. Цікава, што падчас перапісу 1897 г. усе васкрасенскія жыхары назвалі сябе мясцовымі ўраджэнцамі, нават тыя, чый узрост сведчыў пра несібірскае паходжанне.

На працягу другой паловы 19 ст. віцебскія перасяленцы бралі шлюбы пераважна ўнутры сваёй групы. Па меры рассялення панцырных баяр па вёскам Малакраснаярскай і Бергакамскай валасцей Тарскай акругі, у іх шлюбнае кола апрача Скірлы ўвайшлі вёскі Розвілы (Большеречье), Васкрасенка, Колабава і Малінкіна. Часта бралі шлюбы асобы з аднолькавымі прозвішчамі. Напрыклад, у 1865 г. – жыхар Скірлы Ягор Якаўлеў Палуўкаў і ўраджэнка Розвілаў Феўронія Ермалаева Палуўкава²⁴, а таксама жыхары Васкрасенкі Сяргей Грыгор’еў Пузыня і Ганна Савельева Пузыня²⁵.

З цягам часу кола сваяцкіх сувязяў віцебскіх перасяленцаў пашырылася. У 1880-х гг. сярод хросных бацькоў у сем’ях панцырных баяраў значыліся старажылы *кержакі*. Напрыклад, у Скірле прадстаўнікі стараверскага клану Нахрэнавых былі хроснымі дзядей у Ляжных, а ў Розвілах – Грышаноўскіх²⁶. У сем’ях Драздзецкіх у Скірле ў ролі хросных бацькоў выступалі мардоўцы Рабавы²⁷. Аднак шлюбы ўсё ж пераважна адбываліся ўнутры сваёй групы, аб чым сведчаць таксама і ўспаміны інфармантаў. Такім чынам, пэўная замкнёнасць дадзенай групы перасяленцаў праяўлялася ва ўсведамленні свайго ранейшага прывілеяванага становішча і ў заключэнні шлюбаў унутры групы, у імкненні жыць асобна ад старавераў і іншых груп перасяленцаў. Але можна гаварыць і аб іншай тэндэнцыі – *асібірванні*. Апошняя праяўлялася ў культурна-бытавым збліжэнні з мясцовым насельніцтвам, у імкненні называць сябе *сібірыякамі*, у асіміляцыі прозвішчаў віцебскіх перасяленцаў, пра што пісала

²² Тамсама. Ф. 1, п. 1999-2, к. 16, 37.

²³ Тамсама. Ф. 1, п. 1998-1, к. 114, 115.

²⁴ ГАОО. Ф. 16, воп. 2, адз. 243, арк. 665 адв.

²⁵ Тамсама. Арк. 673 адв.

²⁶ ГАОО. Ф. 16, воп. 6, адз. 135, арк. 18 адв. -19, 40 адв.-41, 91 адв.-92.

²⁷ Тамсама. Арк. 51 адв.-52, 109 адв.-110.

²⁸ Мамсик Т.С. “Откуда мы родом... С. 63.

Т.С.Мамсік²⁸. У трэцім – чацвёртым пакаленні нашчадкаў панцырных баяр адбылася змена саманазвы групы, большасць прадстаўнікоў якой пачалі называць сябе *сибиряками* і *ціродчymi*, г.зн. мясцовымі, народжанымі ў гэтай мясцовасці. У нацыянальных адносінах прадстаўнікі групы лічылі сябе рускімі.

Такім чынам, себежскімі панцырнымі баярамі быў апрабаваны адзін з варыянтаў асіміляцыі этнічнай групы, а менавіта шляхам свядомай устаноўкі на зліццё з мясцовым насельніцтвам у псіхалагічным і ідэнтыфікацыйным плане, захоўваючы пры гэтым пэўныя групавыя асаблівасці і ізаляцыянізм. Асаблівасць склаўшайся сітуацыі вынікала з таго, што панцырныя баяры былі вымушаныя ўліцца ў новае сацыяльнае асяроддзе, дзе ва ўмовах няспыннага прытоку перасяленцаў больш высокім сацыяльным статусам валодалі не пэўныя саслоўныя групы шляхты, а добра адаптаваныя да гэтых прыродных умоў сяляне-старажылы – *чалдоны* і *кержакі*. Таму баяры-*літва* жадалі называцца мясцовымі, *сибиряками*, што гарантавала ім высокі статус, але таксама імкнуліся захаваць і ўласную групавую салідарнасць.

Пераклад з расейскай мовы Сяргея Токця (Гародня)